

Ольга Недавня

Релігійні, легендарні та міфологічні персонажі старокиївських ігор, ворожінь і вистав домашніх театрів

Здійснено релігієзнавчий аналіз контенту старокиївських ігор, ворожінь і вистав домашніх театрів, де представлені релігійні й міфологічні герої. Проаналізовано усні перекази про відповідні традиції киян, чий спогади стосуються періоду від Другої світової війни до часів незалежної України. У досліджених явищах виявлено оригінальний синкретизм дохристиянських та християнських уявлень і патріотичні акценти.

Ключові слова: київські традиції, релігійні й міфологічні герої, ігри, ворожіння, вистави

Olha Nedavnia

Religious, legendary and mythological characters of old Kyivan games, fortune telling and performances of home theaters

A religious studies analysis of the content of old Kyivan games, fortune telling and performances of home theaters, where religious and mythological heroes are present, is carried out. Oral testimonies of the corresponding traditions of Kyivan residents, whose memories relate to the period from the Second World War to the times of independent Ukraine, are presented. The phenomena under study reveal a peculiar syncretism of pre-Christian and Christian ideas and patriotic motives.

Keywords: Kyivan traditions, religious and mythological heroes, games, fortune telling, performances

Згадки про ігри київських дітей та ворожіння київських юнок, у яких були присутні релігійні й легендарні герої та міфологічні персонажі чи явища, є цінним матеріалом для аналізу релігійно-духовних рис цих складових київської традиції, що мали потенціал пролонгації ментальної ідентичності їх носіїв. У даній предметній царині релігієзнавцю доводиться бути піонером, бо ж досі їй приділяли увагу, і то – скупо й побіжно – краєзнавці та фольклористи. Міські традиції, що перетривали радянську владу, особливо – релігійні, такі, що були локальними явищами й не надавались на привласнення проросійськими державними чи церковними чинниками, не мали шансів на ширший розголос далі старокиївських родин та на оприлюднені дослідження. Однак нині, коли екзистенційний ворог намагається знищити ідентичність і саме життя нашого народу, особливо актуально звертатись до всіх інструментів його захисту й опору, зокрема й традиційних, тих, що допомогли зберегтись духовній totoжності, оригінальності та україноцентричності. Серед таких інструментів – елементи київської традиції, що містять релігієзнавчий інтерес, тож на часі звернути на них релігієзнавчу дослідницьку увагу.

Авторка відчуває у цьому свою відповідальність як нащадка старокиївського роду, що може спиратись на задокументовані свідчення киян, занесені у приватний електронний архів [10]. Для аналізу в даній статті обрані найбільш прикметні приклади присутності релігійних та міфологічних героїв у іграх, ворожіннях і виставах, що вижили у Києві радянських часів, і частково побутують (зустрічаються) досі.

Так, на київських горах, зокрема над Подолом, у теплий період року продовжувались ще за дитинства авторки старовинні дитячі ігри, які можна назвати “Пошук скарбів” (хоч

про цю гру діти говорили просто – “ходімо пориємось на горі”) та “Гориничі” (аналогічно – “старі змагалки”).

Перша гра полягала у дитячих копанках (підручними домашніми засобами) на сусідніх горах у надії знайти там щось цікаве, що нерідко вдавалось: від шматочків кераміки, прикрас, смальти – до фрагментів зброї, знарядь чи монет. Показовими є дії з примовляннями у цій грі: діти бралися за руки, розташовуючись хороводом на придатній ділянці гори, та кружляли посолонь з такими словами: “Кий, Кий, батько Володимир, буде вам дар – покажіть скарб!” [3]. Бігали так, поки не попадають, розкинувши руки, і, набравши жменьку землі з того місця, кидали її через себе. Куди вона впаде – там і шукали скарби, і в будь-якому разі – знаходилося щось чи ні – у копанку клали якусь цукерку чи іншу нехитру дитячу дрібничку як віддачу за знайдене або авансом – за сподівані знахідки у наступних спробах. Прикметно, що скарби шукались у своїй рідній землі, були законним предківським спадком, даром, який віддарювався, що цілком протилежно російським пошукам скарбів “за тридев’ять земель”, створених чи вирощених іншими, і які радше крали, віднімали чи виманювали хитрістю, ніж чесно заслуговували.

Важливо, що у дитячій уяві учасників цієї гри засновник Києва об’єднувався зі святим князем Володимиром у визнанні їх господарями Києва, оберегами Київської землі та її багатств, предками, які можуть допомагати і яких варто шанувати та дякувати їм навіть наперед. І це не дивно, адже дітям із старокиївських родів найчастіше давали, покоління за поколінням, імена Володимир і Ярослав, Михайло (на честь заступника Києва архистратига Михайла) та Андрій (на честь апостола Андрія з його пророцтвом про заснування міста на Дніпровських горах, що стане християнським світочем для навколишніх земель), Ольга та Софія. Хоч справедливості заради можна зауважити, що такі йменування переймали як місцеву моду і кияни з приїжджих родин, але у старокиївських родах так називали дітей з певним викликом та надією впливу значного імені на їх долю, а самі названі знали, хто їх патрони, та змалечку звикали пишатись своїми іменами. Варто додати, що, можливо, і не всі, але діти-приятелі авторки (як і вона сама) з таких само старокиївських родин відчували базовану на іменній спільності та оповідках батьків певну “кланову сродність”, що скріплювала почуття спадкоємності, разом з родичами і предками, київських традицій.

Показово, що після завершення Другої світової війни у Києві з’явилися чутки про наміри радянської атеїстичної влади демонтувати пам’ятник князю Володимиру (або принаймні зняти з нього хрест), серед київської інтелігенції готувався протест, у т. ч. з інформуванням закордон, а підлітки із старокиївських родин, у кого були фотоапарати, кинулись увічнювати на своїх власних знімках монумент святому Володимиру (серед них був і його тезко, батько авторки [9]). Можливо, дії дорослих шанувальників пам’яті київського князя вплинули на нереалізацію цих варварських планів, але діти, які про ці плани дізналися від батьків, додали спомин про такий замах до свого громадянського україноцентричного, світоглядно альтернативного радянській владі дозрівання.

Розглянемо інший приклад – войовничої забави хлопців, у якій обігрується легендарний київський персонаж Змій Горинич. Вона дуже стара (і витоково була радше

змаганням для юнаків на їх ініціації, на що вказує вже сама її назва – “старі змагалки”), але авторці пощастило побачити її у дитинстві на київських горах Замковій та Щекавиці. Насамперед, прикметно, що йшлося не про тренувальну “боротьбу” молодих киян зі Змієм, а про змагання пар суперників, що ці пари складались з юного “вояка” і його “побратима” Горинича (саморобної моделі летючого змія, зібраного на основі легкого дерев’яного і частково – кістяного каркасу, обтягнутого та обклеєного папером, і доповненого негорючою невеличкою ємністю із просмоленою або проолієною паклею чи ганчір’ям [11]).

З таким “Гориничами” хлопці-підлітки забирались у вітряні дні на київські гори, де були маківки без великої рослинності, підпалювали “заряд”, роблячи своїх Гориничів “вогнедихими”, піднімали їх за вітром та билися ними у повітрі (штовхатись дозволялось, але не ставити підніжки та смикати чужого Горинича). Ця гра, як ефектне, а подекуди і страшнувате видовище, вимагала від учасників по-перше, знань і вмінь для виготовлення Горинича, по-друге – попередніх тренувань його “водити” і тим паче – спрямовувати на збиття інших Гориничів, спритності стрибати по нерівній місцині зі своїм, “вогнедихим” соратником, та чесно битися ним з іншими гравцями, ще й пильнувати, щоб суперники не збили з ніг.

Очевидно, що такі вимоги гри – майстерність і навченість, сила і вправність, сміливість та шляхетність – теж вказують на її походження від ініціацій юнаків у доросле життя. Але в контексті тематики даної статті найцікавіше те, що у цій грі не було суперника – легендарного Змія Горинича, натомість його “втління”, навпаки, були “побратимами” у змаганнях, на кшталт бойових соколів.

Така інтерпретація персонажа старокиївських переказів цілком відповідна їх автентичному, витоковому варіанту, котрий зберігся в оповідках онукам бабусь та дідусів із старокиївських родів [5]. У цій первісній версії легенди про Змія Горинича він представляється прадавнім мешканцем київських гір, зовнішньо схожим не так із змієм, як з одноголовим літаючим драконом (чи то динозавром, за їх палеонтологічними реконструкціями), що має гарячий віддих (прізвисько Горинич – може бути і від здатності вивергати вогонь, і від київських гір). Горинич вважав Київ своєю територією, вимагав за княжих часів данину від киян, змагався з киянином Кирилом Кожум’якою, що жив і працював в урочищі біля Подолу, яке й було згодом назване на його честь. У діалозі цих двох суперників спершу розглядалось питання “битися чи миритися”. А коли бій відбувся і Кожум’яка вийшов переможцем, то з допомогою сили Горинича, запряженого у величезне рало, проорав Змієві вали – захисні кордони, після чого Горинич заліг у підземеллі Кирилівської церкви. Пізніші інтерпретації цієї старокиївської легенди зазнали нашарувань та алюзій після нападу ординців, і згодом набули залежності від російських наративів, однак у старокиївських родах дуже ретельно дотримувались початкової предківської версії. А вона була радше про суперництво та співпрацю, ніж про битву зі зловорожим створінням.

Подібний погляд на Змія Горинича – як на своєрідного київського домовика, з котрим можна пробувати домовитись та котрий може й допомогти – присутній і в старокиївському дівочому ворожінні на нареченого, що зустрічалося на київських горах як мінімум до дитинства авторки. Треба тут зазначити, що на київському По-

долі ще за тих часів (кінець 60-х – 70-ті рр. XX ст.) старі киянки казали, коли чувся грім – “Горинич летить”. Як відомо, гори виробляють із звуками часом химерні речі. Тож у дівочому ворожінні використовувалась така їхня властивість. Воно полягало у тому, що дівчина у надвечір’я свого дня народження піднімалась на одну з київських гір (найчастіше – на Замкову чи Щекавицю) у супроводі подруг та гукала на Горинича, щоби той допоміг з’ясувати, звідки чекати судженого. Дівчата прислухались, чи долине з того чи іншого боку гори Зміїв голос: якщо вдавалось вловити уявно схожий звук – звідти і прийде суджений [4]. Такі, серед інших, ворожіння відтворювали київські студентки за часів мого навчання в університеті (1980-ті рр.), і київські пластунки часів дитячого пластування моєї доньки (нульові роки XXI ст.).

Тож у київській традиції Зміїв Горинич був місцевим, сусідом (хоч часом і шкодним та опришкуватим), жив у межах Києва, причому – під церквою, влаштувавши там своє лігво. Мабуть, це один з небагатьох, якщо не унікальний, приклад, коли створіння явно не з християнського сонму “поселяється” під християнським храмом, не шкодячи йому, а знаходячи там сховок. Утім, поза цією винятковою оригінальністю київського Горинича, “розквартированого” під церквою, певне помірковане ставлення (з можливими спробами співпраці) до прояв з природи, “всі-бо створіння з волі Божої”, взагалі характерне для української народної міфології, що засвідчено її авторитетними дослідниками [2; 6] і відображено в українській літературі [7; 14].

Прикладом ворожінь київських дівчат, де фігурує такий міфологічний персонаж, як Доля, є ворожіння “На Долю” зі часним намистом [15], яке відбувалось на тих самих київських горах [4]. Це ворожіння було дуже давнім, напевно ще з дохристиянських часів, здійснювалось наприкінці зими – на початку весни, коли природа готувалась прокинутись від сну, а у Києві християнському воно приурочувалось до останньої неділі перед Великим Постом. Як і у грі з пошуком скарбів, у цьому дійстві сусідували дохристиянські та християнські елементи: ворожіння, де запитували Долю, здійснювали у “святую неділеньку”, починали – перехрестившись і перехрестивши щасне намисто, котре було атрибутом багатьох старокиївських родинних обрядів ще з язичницьких часів, і перейшло також до обрядів християнського весілля, освячення Великодньої паски та ін.

У ворожінні на Долю щасне намисто, яке поколіннями передавалось від матері до старшої доньки, ставало посланцем до Долі, від якої “Намисто, намисто, подай мені звістку” – гукали дівчата, стоячи на краю схилу гори і по черзі кидаючи своє намисто вниз (часто – ще у сніг). Намиста чекали свого часу – забрати, навіть торкнутися чужого вважалось не лише гріхом, хто би так зробив, на того за повір’ям переходили всі гріхи, хвороби та біди власниці. Після Великого Посту дівчата вже поодинокі розшукували свої намиста, вгадуючи відповідь Долі щодо своєї долі жіночої: якщо намисто знаходилося на землі й через нього проростала парна кількість зела, то це – на весілля протягом року, якщо – не парна, тоді чекали поки що тільки гуляння-залицяння, якщо намисто заплутувалось у рослинності – на плітки, а якщо воно розривалось і розсипалось – найгірший знак (біда або й смерть). Однак, якщо в останньому випадку дівчина спробувала зібрати і знизати своє намисто – Доля мала скоритись!

III. РЕЛІГІЙНІ МІФИ ТА СИМВОЛИ

Тож ворожіння київських дівчат на Долю засвідчує важливу особливість київського менталітету: вона розумілась у питомій київській традиції не як фатум-передприречення, а як фортуна, на яку можна вплинути власними діями. Таке трактування Долі є аналогічним як в інших європейських народів, наприклад, в італійській народній традиції [8], воно сприяє налаштуванню завжди мати надію та прикладати свої старання.

Окремо варто зупинитись на такій порівняно новішій київській традиції, як вистави домашніх театрів. Власне, домашні вистави у помешканнях київських родин, що широко розповсюдились і стали модними у XIX ст., були нічим іншим, як продовженням у поточних на той час умовах народних вистав, зокрема вертепних, з якими виступали на Подолі могилянські спудеї, а потім розносили цю традицію по своїх рідних куточках всієї України. Аналогічні аматорські вистави проводились і в інших містах та помістях України та не тільки, і були вони не лише Різдвяні, у період Різдвяних святко: відбувались з різноманітною тематики на різні родинні свята, при тій чи іншій приватній нагоді та просто для задоволення учасників. Утім, в Києві вистави домашніх театрів мали свою оригінальну специфіку: в них часто фігурували, у тих чи інших імпровізованих сценаріях, герої київських легенд, місцеві святі чи релігійні персонажі місцевої прив'язки. Історична тематика вистав в старокиївських родинх була однією з найбільш популярних, і могла містити як спроби представлення історичних подій (часто – з участю улюблених святих киян – Володимира та Ольги), так і їх довільні інтерпретації й фантазії.

За свідченням учасників та глядачів [1] таких вистав, вони, принаймні з др.пол. XX ст. нагадували радше сучасні “капусники”, ніж, власне, класичні театральні вистави. Але зі старовинним “нижнім” народним вертепом, з його жартами та кпинами, як і з виставами подорожуючих вагантів по різних інших куточках Європи, вистави київських домашніх театрів ріднили гумористичні побутові сценки та гостра дотепна сатира стосовно різних суспільних явищ – тепер уже в Києві радянському. Так, наприклад, свята Ольга і “свята Софія” могли представлятись подружками, які допомагають примхливим киянкам знайти гарних наречених – та стати їх достойними, а святий Володимир, разом із архистратигом Михайлом, міг сперечатись і навіть виганяти московського попа, який співпрацював із атеїстичною владою. Сценарії таких вистав домашніх театрів переписувались і перероблялись безліч разів, однак у багатьох варіантах була у тих чи інших сюжетних лініях присутня українська героїка, що часто сполучалась із сміливими світоглядними акцентами, альтернативними радянському офіціозу.

І подібні сценарії й до Перебудови вже просочувались у ВНЗ та школи, зокрема – використовувались у студентських та шкільних КВК (хоч нерідко за це зачинщикам діставалось від адміністрацій), а у період Перебудови таке явище розповсюджувалось ширше, політично-сатирична антирадянська і україноцентрична його наповненість зростала.

Разом з тим, не втрачався інтерес і до тих сценарних сюжетів, які стосувались віри, релігії та відповідних героїв. Так, авторка, разом з друзями-студентами, у цей час записала і почала розповсюджувати сценарій, творчо перероблений із попередника

(складеного у Київському політехнічному інституті (далі – КПІ) в студентські роки батьками авторки Володимиром і Валентиною), де у київській історії фігурують та співдіють з молодими киянами свята Ольга і святий Валентин [13]. Ідея базового сценарію виникла у студентів КПІ 50-х рр. XX ст., коли в цьому інституті деякий час діяв неформальний англійський клуб, де учасники не лише практикували англійську мову, але й намагались знайомитись з різними традиціями європейських народів, розігрували сценки, влаштовували дискусії тощо. Співавтори сценарію використали старокиївську легенду про місцевих “Ромео і Джульєтту”, щоб, через об’єднання у сюжеті зусиль (на допомогу закоханим) київської святої Ольги з підходящим святим з інших європейських країв, висвітлити, підкреслити та пропагувати духовно-культурну спорідненість Києва з іншими європейськими містами і теренами. Таким чином у київській історії і знайшлися у парі святі Ольга та Валентин. Авторка оновила [12] успадкований сценарій, і його ще перед 1991 р. стали творчо втілювати в різних юнацьких колективах Києва, а вже в незалежній Україні він розійшовся інтернетом та досяг деяких християнських середовищ – юнацтва у недільних школах.

Отже, проаналізовані київські ігри, ворожіння та аматорські вистави містили риси оригінального синкретизму (використання дохристиянського і християнського контенту місцевих героїв і сюжетів) та висвітлювали – і виховували – певні світоглядні, ментальні, поведінкові прикмети спадкоємців київської традиції: серед них – цінування рідного спадку, вдячність предкам, шанування їх та честі, патріотичність та шляхетність, вміння співпрацювати, ставлення (не фатальне) до долі, власних зусиль та відповідальності. У столиці УРСР ця, здавалося б, дрібна й неповсюдна діяльність на дозвіллі, допомогла вберегти і продовжити питому київську культурно-духовну традицію як патріотичну україноцентричну, опірну російським впливам та природно орієнтовану в лоні європейського цивілізаційного кола. Такий сформульований висновок складає наукову новизну дослідження, а уведені в науковий обіг джерельні матеріали дозволять розширити документальну базу подальших досліджень даної тематики колегами – науковцями різних гуманітарних напрямків. Спадок наших автентичних традицій та його актуальний розвиток нині також є зброєю, зброєю захисту, відстоювання нашої ідентичності – української європейської, що достойна подальшого вивчення і пропагування.

1. Аматорські вистави київських домашніх театрів. Спогади. *Приватний архів родини* © Ольга Недавнія. Wordpress. URL: https://ridarx.wordpress.com/2012/12/11/amator_vystavy_home_theaters_in_kyiv/

2. Дитячий пошук скарбів на Київських горах. Спогади. *Приватний архів родини* © Ольга Недавнія. Wordpress. URL: https://ridarx.wordpress.com/2011/05/15/poshuk_skarbiv_na_kyiv_horax/

3. Дівочі ворожіння старокиївської традиції: “на судженого” і “на долю”. Спогади. *Приватний архів родини* © Ольга Недавнія. Wordpress. URL: https://ridarx.wordpress.com/2012/03/01/starokyivsky_divochi_vorozhinnya/

4. Змій Горинич. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%97%D0%BC%D1%96%D0%B9_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87

III. РЕЛІГІЙНІ МІФИ ТА СИМВОЛИ

5. Іларіон, митрополит (Огієнко І.) *Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр.* Київ: АТ “Обереги”, 1991. 424 с.
6. Королева Наталена. *Легенди старокиївські.* Київ: Школа, 2006. 250 с.
7. Лиха доля. Італійські народні казки. *Онлайн-бібліотека для дітей та дорослих.* URL: <https://tales.org.ua/lykha-dolia/>
8. Пам’ятник князю Володимиру Хрестителю в Києві: загроза демонтажу після ПСВ і фотографування. Спогади. *Приватний архів родини © Ольга Недавнія. Wordpress.* URL: https://ridarx.wordpress.com/2012/09/15/st_kn_volodymyr_foto/
9. Приватний архів родини © Ольга Недавнія. *Wordpress.* <https://ridarx.wordpress.com/>
11. Старокиївська гра “в Гориничів”/”старі змагалки”. Спогади. *Приватний архів родини © Ольга Недавнія. Wordpress.* URL: https://ridarx.wordpress.com/2011/05/15/old_kyiv_game_horynych/
10. Сценарій святкової вистави “Святий Валентин”. *Ольга Недавнія © Наукові архіви. Wordpress.* URL: https://narxivn.wordpress.com/2009/02/04/svyato_s-valentyn/
11. Творче продовження київської традиції аматорських вистав у студентському і юнацькому середовищі. Свята Ольга і святий Валентин. Спогади. *Приватний архів родини © Ольга Недавнія. Wordpress.* URL: https://ridarx.wordpress.com/2013/02/14/vystavy_st_olga_i_st_valentyn/
12. Україна Леся. *Лісова пісня.* Харків: Фоліо, 2023. 160 с.
13. Шасне намисто. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/%D0%A9%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE